

ԵՂԻՇԵ ԲԱԶՈՅԱՆ

ՆԱՅ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Կանոնական իրավունք է կոչվում Եկեղեցու սահմանած այն բոլոր օրենքների ամբողջությունը, որով կարգավորվում են ներեկեղեցական բոլոր հասարակական հարաբերությունները: Այս օրենքները պետության սահմանած օրենքներից տարբերելու համար անվանում են կանոն, հետևապես կանոնը եկեղեցադիր օրենքն է: Կանոնական իրավունքը, որպես հասարակական երևույթ, զուտ քրիստոնեական է և առաջացել է վաղ քրիստոնեական համայնքների ստեղծման հետ մեկտեղ, ապա ձևավորվել է ու զարգացել Հռոմեական Կայսրությունում քրիստոնեության հաղթանակից հետո Եկեղեցիների ծավալած բուռն գործունեության ընթացքում: Կանոնական իրավունքի երևան գալը պայմանավորված է եղել քրիստոնեական առաջին համայնքների համար վարքագծի որոշակի կանոններ սահմանելու անհրաժեշտությամբ, որոնց համար հիմք են դարձել Հին Կտակարանի տասը պատվիրանները: Նոր կրոնի քարոզիչները աշխատել են ստեղծել նոր, աշխարհիկ օրենքներից տարբերվող այլ օրենքներ, որոնց մեջ դրվում էին միանգամայն մարդասիրական գաղափարներ՝ հիմնված քրիստոնեական հեզության, հավասարության և ժուժկալության սկզբունքների վրա:

Եկեղեցին, որպես հասարակական կազմակերպություն և հավաքական մարմին, կարիք ուներ իր սեփական որոշակի պարտադիր օրենքների, որից կախված էր իր կենսագործունեության կանոնավոր ընթացքը: Որպեսզի կանոնական իրավունքը կարողանար կատարել իր այդ կարգավորիչ դերը, անհրաժեշտ էր, որ այն լիներ հաստատ և պարզորոշ: Այն տարածվում էր Եկեղեցու բոլոր հոգևորականների վրա, անկախ նրանց հոգևոր աստիճանից, և նպատակ ուներ կարգավորելու բազմաբնույթ հասարակական հարաբերություններ: Ընդ որում, սկզբում նպատակ ունենալով կարգավորել սեփականատիրական իրավունքից առաջացող գույքային հարաբերությունները, այնուհետև՝ հոգևոր միաբանությունների գործունեությանը զուգընթաց, կանոնական իրավունքը իր կարգավորիչ շրջանակի մեջ է առել նաև բազմաթիվ հասարակական երևույթներ, որոնք դասվում են անձնական, ոչ գույքային հարաբերությունների ոլորտը: Հատկապես մեծ ուշադրություն է դարձվել ամուսնաընտանեկան հարաբերություններին՝ կապված ինչպես քահանաների կողմից հարսանիքների և պսակադրությունների անցկացման կարգի հետ, այնպես էլ՝ բազմամուսնությունների, մերձավոր ազգականների, հեթանոսների ամուսնությունների և բազմաթիվ տարբեր բացասական երևույթների դեմ պայքարելու մտադրությանը:

Հայ կանոնական իրավունքը ձևավորվել և զարգացել է Հայաստանում քրիստոնեությունը պետականորեն ընդունելուց հետո, չնայած որ կանոնական իրավունքի ազգային մի քանի աղբյուրներ, ըստ ավանդության, ստեղծվել են դեռևս Ք.ծ. I դարում¹: Հայ կանոնա-

¹ Ս. Նովիաննիսյան, Ամուսնաընտանեկան իրավունքը վաղ ավարական Հայաստանում, Երևան, 1976 թ., էջ 19:

կան իրավունքը, ի տարբերություն հոռմեականի և բյուզանդականի, բոլորովին ուրիշ՝ ավելի կարևոր նշանակություն է ունեցել հայ իրականության համար, քանի որ V դարում, մեր պետականության կորստից հետո, այն հարստացվել է նաև աշխարհիկ իրավանորմերով և դարձել կիրառելի ամբողջ ժողովրդի համար: Իսկ ամուսնաընտանեկան իրավունքը կարգավորող կանոնական իրավանորմերը գործածական են եղել ընդհուպ մինչև XX դարի I տասնամյակը:

Հայ Առաքելական Եկեղեցում կանոնադիր իշխանություն ունեցող են համարվում ինչպես Ընդհանրական Եկեղեցու, այնպես էլ Հայոց Եկեղեցու հայրերը, որոնց սահմանած կանոնները եկեղեցական իրավունքի մեջ կանոնական իրավունքի աղբյուրներ կամ «կանոնադիր աղբյուր» են կոչվում: Նախ կանոնադիր բարձրագույն հեղինակությունն է Քրիստոս: Եկեղեցու ամբողջ գործունեությունը իր բոլոր մասնակի երևույթներով, իր ամբողջ էությամբ պետք է լինի քրիստոնեական բարոյական սկզբունքների իրականացումը: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Քրիստոսի պատվիրանների սկզբունքները միշտ պարտադիր պիտի մնան քրիստոնեական Եկեղեցու համար և չպիտի կարողանան վերացվել որևէ մի իշխանության ձեռքով, ուստի եկեղեցական աստվածաբանության մեջ քրիստոսադիր կանոնական սկզբունքներն աստվածային կամ «աստվածադիր իրավունք» անվանումն ունեն:

Հայաստանում Ք. ծ. IV դարում ընդունված քրիստոնեական մոր կրոնի հոգևոր հայրերը, մինչև առաջին տեղական և Տիեզերական ժողովների գումարվելը և դրանցում ընդունված պարտադիր կանոնների կիրառումը, գլխավորաբար առաջնորդվում էին Սուրբ Գրքով և առաքելական ավանդությամբ: V դ. հայ պատմիչները նշում են, որ IV դ. սկզբից Հայաստանի հոգևոր հայրերը իրենց քաղաքական և կանոնական գործունեությունը կառուցում էին Սուրբ Գրքի և նրա վկայությունների՝ «Քրիստոսի օրենքների» վրա:

Այն բազմաթիվ շփման եզրերը, որ մենք տեսնում ենք հեթանոսական Հայաստանում գործող կարգերի (բազմակնությունը, հարճությունը, մերձավոր ազգականների միջև ամուսնությունը, ազատ ամուսնալուծության իրավունքի գոյությունը և այլն) և մովսիսական իրավունքի սահմանումների միջև, խոսում է ոչ թե վերջինիս ազդեցության, այլ Հայաստանում Հրեաստանից անկախ արմատացած նույնպիսի հասարակական հարաբերությունների մասին: Նշանակում է Հին Կտակարանի՝ մասնավորապես ընտանեկան նորմերը Հայաստանի համար ունեցել են սահմանափակ նշանակություն:

Առաքելական կանոններ - Հայ կանոնական իրավունքի այս աղբյուրը առանձին կանոնախմբերի տեսքով իր հաստատումն տեղն է գրավել «Կանոնագիրք Հայոցում»²: «Առաքելական» անունով երկու կանոնախումբ կա Հայոց Կանոնագրքում: Առաջինը կոչվում է «Սահմանք և կանոնք զոր եղին աշակերտքն Քրիստոսի եկեղեցույ սրբոյ յետ վերանալոյ Տեառն» և բաղկացած է 34 կանոնից: Դրանք պարտադիր են միայն հայկական և ասորական Եկեղեցիների համար, սակայն մտել են նաև ուրիշ Եկեղեցիների ժողովածուների մեջ:

Երկրորդ կանոնախումբը՝ «Երկրորդ Առաքելական կամ Կղեմայ կանոնիս», բաղկա-

² Կանոնագիրք Հայոց, աշխարասիրությամբ Վազգեն Նակորյանի, հայր. Ա, Երևան, 1964 թ., հայր Բ, 1971 թ.:

ցած է 85 կանոնից: Դրանք ընդհանուր են հունա-լատինական և հայկական Եկեղեցիների համար:

Հայ կանոնական իրավունքի կարևոր աղբյուր են համարվում Տիեզերական և արտաքին տեղական ժողովների կանոնները:

Մեր Եկեղեցին ընդունում է արտաքին տեղական միայն վեց ժողովների ընդունած կանոնները՝ Անկյուրիայի (314 թ.), Կեսարիայի (314-315 թթ.), Նեոկեսարիայի (315 թ.), Լավոդիկայի (365 թ.), Գանգրայի (370 թ.), Անտիոքի (341 թ.) և Սարդիկայի (344-347 թթ.): Պետք է ասել, որ Հայ Առաքելական Եկեղեցին կանոնական իրավունքի աղբյուրի տեսակետից պակաս կարևոր տեղ չէ հատկացնում նաև Ընդհանրական Եկեղեցու հայրերի կանոններին: «Կանոնագիրք Հայոցում» տեղ են գտել միայն մինչև Քաղկեդոնի ժողովը գործած Ընդհանրական Եկեղեցու հայրերի կանոնները:

Հայ կանոնական իրավունքի համար մեծ արժեք ունեն Բարսեղ Կեսարացու (վխճ. 378 թ.) և Կյուրեղ Ալեքսանդրացու (վխճ. 444 թ.) վավերական կանոնախմբերը, ինչպես նաև Աթանաս Ալեքսանդրացուն (վխճ. 373 թ.), Սևանտոս եպիսկոպոսին, Եպիփանեսին և Գրիգոր Նազիանզացուն վերագրվող կանոնախմբերը: Մեծ թիվ են կազմում հատկապես Բարսեղ Կեսարացու անվամբ մեզ հասած կանոնախմբերը: Եթե «Կանոնագիրք Հայոցի» Ա գրքում տեղ գտած «Կանոնք Բասղի առ Ամփիլոքոս» վերտառությամբ կանոնախումբը ընդհանուր է մեր և օտար Եկեղեցիների համար և բաղկացած է 51 կանոններից, ապա այդ չի կարելի ասել «Կանոնագիրք Հայոցի» Բ գրքում տեղ գտած, Բարսեղ Կեսարացուն վերագրված «Վասն պէսպէս և բիրապատիկ աղտից»՝ 272 կանոնից բաղկացած կանոնախմբի մասին:

Վ. Հակոբյանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն ծանոթ չէր Հույն և Ասորի Եկեղեցիներին և ակնհայտորեն հայկական ծագում ունի: Հետաքրքիր է նաև Կանոնագրքում տեղ գտած մեկ այլ կանոնախումբ, որը կրում է «Կանոնք երկրորդ Նիկիականք գործին ՅԾԸ եպիսկոպոսք կրկնաբանելով կարճ ի կարճոյ» վերնագիրը: Այն ստեղծվել է Հայաստանում և, հավանաբար, հայ հեղինակի կողմից: Բաղկացած է 114 կանոնից, որոնք քաղվել են Նիկայի, Անկյուրիայի, Գանգրայի և Անտիոքի ժողովների հունական աղբյուրների հայերեն հնագույն թարգմանություններից: Ինչպես ճիշտ նկատում է Ս. Տիգրանյանը, կանոնագիրք-ձեռագրերի բովանդակությունը նյութի դասավորության տեսանկյունից այնքան փոփոխական է և անորոշ³, որ միջին դարերում, դրանք գրվելու ժամանակ կամ ընդօրինակվելիս՝ գրիչների ձեռքով դիտավորությամբ կամ ակամայից, հայկական ծագում ունեցող կանոնախմբերը կարող էին հայտնվել ընդհանուր եկեղեցական հայրերին վերագրվող կանոնների թվում:

Վերը նշված արտաքին աղբյուրներից բացի հայ կանոնական իրավունքը ճանաչում է նաև հայկական ծագմամբ մի շարք աղբյուրներ, որոնք ըստ իրենց բնույթի բազմազան են: Հայաստանի հոգևոր և աշխարհիկ տերերը, չսահմանափակվելով Տիեզերական ժողովների և ընդհանուր եկեղեցական հայրերի սահմանված կանոններով, հայ կյանքի թելադրանքով այն հավելում էին նորանոր կանոններով: Ընդհանուր կանոնները որքան էլ որ

³ Ս. Տիգրանյան, Կանոնագիրքը և մեր կանոնական իրավունքը, «Արարար» ամս., 1902 թ., էջ 121:

դասական էին, այնուամենայնիվ կտրված էին հայկական միջավայրից և չէին բավարարում ներքին կյանքի բազմապիսի պահանջներին: Ազաթանգեղոսը վկայում է, որ Նիկիայի ժողովին մասնակցած Լուսավորչի որդի Արիստակեսը 325 թ. իր հետ Հայաստան է բերում անկիական կանոնները և Լուսավորիչը «Ի նոյն լուսաւոր կանոնսն յաւելեալ»⁴:

Այդ ազգային կանոնախմբերը, ըստ ավանդության, ստեղծվել են դեռևս Ք.ծ. I դարում: Դրանցից են՝ «Յետ առաքելոց հարանց հետետողաց» կանոնախմբերը և Թադեոս ու Փիլիպպոս առաքյալներից վերագրված կանոնախմբերը, որոնք բերվում են կանոնագրքի մի քանի խմբագրություններում: Հայագիտության մեջ ազգային-եկեղեցական կանոնախմբերը բաժանվում են երկու խմբի.

ա) Հայոց Եկեղեցու հայրերի կանոնախմբեր

բ) Ազգային և եկեղեցական ժողովների կամ կանոնական սահմանումներ:

Առաջին խմբին են դասվում. 1) «Կանոնք յետ առաքելոց Հարանց հետետողաց», 2) «Սահմանք Կանոնաց սուրբ առաքելոյն Թադեոսի ի քաղաքին Ուոհայ ի լուսաւորել զնոսա», 3) «Կանոնք տեառն Փիլիպպոսի առաքելոյն», 4) «Կանոնք Սրբոյն Գրիգորի», 5) «Կանոնք Սրբոյն Սահակայ Հայոց Հայրապետի», 6) «Սահմանք և կանոնք կարգի եկեղեցոյ Սրբոյն Ներսէսի Հայրապետի Հայոց»: Այս կանոնախմբերը պատկանում են Հայ Եկեղեցու ամենաերևելի և համբավավոր հայրերին՝ Գրիգոր Լուսավորչին և Սահակ Պարթևին: Ցավոք, ինչ վերաբերվում է Ներսէսի կանոնախմբին, ապա գիտական աշխարհի համար տակավին պարզված չէ, թե Ներսէս անունը կրող հայոց չորս հայրապետներից ում է այն պատկանում: Միայն հայտնի է, որ Ներսէս Շնորհալուց դեռևս 70 տարի առաջ այդ կանոնախումբը մտել էր Կանոնագրքի XI դարի հավաքածուի մեջ: Մելիք-Թանգյանի ու Ղլտնյանի կարծիքով այդ կանոնախումբը հետագայի հորինվածք է, հետևաբար՝ անվավեր: Արսեն վարդապետ Ղլտնյանը նույնիսկ ավելի հեռու է գնում՝ պնդելով, թե իբր այդ կանոնախմբի խմբագրողը օգտվել է Գոշի Դատաստանագրքից⁵: Բայց եթե նույնիսկ այդ կանոնախումբը մտած է եղել կանոնագրքի XI դարի հավաքածուի մեջ, ապա Գոշն է օգտվել հիշյալ կանոններից, քանի որ նրա գործը գրվել է դրանցից 100 տարի հետո: Ավելի ճիշտ է Ս. Հովհաննիսյանը, որն այդ կանոնախումբը համեմատելով Պարտավի և Շահապիվանի ժողովների ընդունած կանոնների հետ՝ իրավացիորեն նշում է, որ վիճարկվող կանոնախումբը IV դարի ծնունդ է⁶, հետևաբար պատկանում է Ներսէս Ա Մեծի գրչին:

Կանոնական իրավունքի ազգային աղբյուրների երկրորդ խմբին դասվում են ազգային եկեղեցական ժողովների ընդունած որոշումներն ու սահմանումները: Հայ մատենագիրների տվյալներով հեթանոսական ժամանակներում Հայաստանի համար կարևոր պետական որոշումներ կայացնելու համար հայոց թագավորները բաց դաշտում հրավիրում էին աշխարհաժողովներ, որոնց մասնակցում էին երկրի բոլոր դասերի ու խավերի ներկայացուցիչները: Այդ ժողովների որոշումները պարտադիր էին համարվում երկրի համար և

⁴ Ազաթանգեղայ Պարմուրիս Նայոց, Թիֆլիս, 1914 թ., էջ 445:

⁵ Ա. Ղլտնյան, Սահմանք և կանոնք եկեղեցոյ սրբոյն Ներսիսի Նայոց Հայրապետի, «Նանդէս ամսօրեայ», 1908 թ., N 5, էջ 134:

⁶ Ս. Հովհաննիսյան, Աղվեսի սահմանադիր ժողովի կանոնները և նրանց աղերսը Աշտիշապի ժողովի կանոնների հետ, ՊԲՀ, 1967 թ., N 4, էջ 265:

օրենսդիր նշանակություն ունեին: Երբ IV դ. քրիստոնեությունը Հայաստանում դարձավ պետական կրոն, իսկ հայոց կաթողիկոսը ստացավ «Մեծ դատավարության» գործակալությունը, ապա սկսած IV դարի 50-60-ական թթ. այդպիսի ժողովներ հրավիրելու իրավունքն այլևս պատկանում էր հայոց հայրապետներին, բայց ժողովներին մասնակցում էին նաև երկրի աշխարհիկ իշխանության տերերը:

Ազգային-եկեղեցական ժողովների կանոններն ունեն առավել կարևոր նշանակություն, որովհետև դրանք, ձևով և բովանդակությամբ լինելով զուտ ազգային, ուղղակիորեն կարգավորում են դարաշրջանի ընտանեկան և ժառանգական-իրավական հարաբերությունների ողջ համակարգը և ուրվագծում էին այն տեղաշարժերը, որոնք տեղի էին ունեցնում մարդկանց իրավական աշխարհայացքում կապված կյանքի նյութական պայմանների զարգացման և փոփոխման հետ:

Պատմական վկայությունների համաձայն IV- IX դդ. կայացել են 10-ից ավելի ազգային եկեղեցական ժողովներ, որոնցից միայն Աշտիշատի (354 թ.), Ծափապիվանի (444 թ.), Դվինի երկրորդ (554 թ.), Դվինի չորրորդ (645 թ.), Դվինի հինգերորդ (719 թ.), Պարտավի (768 թ.) և Աղվենի (372-375 թթ.) ժողովների կանոններն են աղբյուրագիտական առումով ավելի հետաքրքրություն ներկայացնում: Ընդ որում, դրանցից յուրաքանչյուրը հասարակական անհրաժեշտությունից ելնելով անդրադառնում էր նոր ծագած կամ երկար ժամանակ ուշադրությունից դուրս մնացած հասարակական իրավական հարաբերությունների կարգավորման խնդիրներին: Մասնավորապես Ծափապիվանի ժողովի՝ նախաբանից և 20 կանոնից բաղկացած կանոնախումբը և այն ընդունած ժողովականները համակված էին այն գաղափարով, որ հարկավոր է հնարավորինս ամրապնդել հայկական հասարակության հիմնական բջիջը՝ ընտանիքը, որը նեցուկ պիտի դառնար պետականությունից զրկված հայ ժողովրդի համար: Այդ ժողովների մասնակիցները հատկապես մեծ ուշադրություն էին նվիրում հոգևորականների կյանքին և համապատասխան կանոններ ընդունում, որոնք վերաբերվում էին կենցաղավարմանը:

Բացի կանոնական իրավունքի վերոհիշյալ աղբյուրներից կան ևս երկուսը, որոնք թեև իրենց բովանդակությամբ զուտ իրավական չեն, բայց աղբյուրագիտական կարևորություն ունեցող միանգամայն յուրօրինակ փաստաթղթեր են: Դրանցից մեկը Հայ Եկեղեցու ծիսարան «Մաշտոցն» է, մյուսը՝ «Գիրք թղթոցը»: Մաշտոց անվանումը, ըստ Օրմանյանի, ծագել է Ք.ծ.ա. I հազարամյակի սկզբին Հայաստանում գործածվող «Մաշտու» («սուրբ», «սրբազան») և նույն հազարամյակի երկրորդ կեսին Աքեմենյան Իրանում տարածված «Մազդա» անունից:

Դեռևս Հին Հայաստանում հեթանոսական ձոների, ծեսերի, օրհնությունների և աղոթքների գիրքը Մաշտոց է կոչվել, իսկ համաձայն Հայոց եկեղեցական ավանդության «Մաշտոց» ծիսարանը ստեղծել է հայ մշակույթի մեծ երախտավոր Մեսրոպ Մաշտոցը, և այն էլ հետագայում կոչվել է Ս. Մեսրոպի անունով: Ձեռագ կամ Փոքր Մաշտոցը բովանդակում է այն կանոնները, որոնք վերապահված էին՝ մկրտություն, դրոշմ, պսակի տարբեր օրհնություններ կատարելուն: Մայր Մաշտոցը պարունակում է եպիսկոպոսական իշխանությանը վերապահված ծեսերն ու արարողությունները (ձեռնադրում, գավազան տալը, եկեղեցու օծում, քահանայաթաղ, մեծ օրհնություններ), Հայր Մաշտոցը պարունակում է ար-

դեմ կաթողիկոսին վերապահված չորս արարողությունները՝ կաթողիկոսի օծում, մյուռոն-օրհներ, թագավորօրհներ և եպիսկոպոսական ձեռնադրություն: Ընդ որում հատկանշական է, որ բոլոր ծեսերն ու արարողությունները ձևակերպված են կանոների տեսքով, որոնք մեկը մյուսին հետևում են խիստ տրամաբանական հաջորդականությամբ: Երևի նաև այդ պատճառով է Բաստամյանը «Մաշտոցը» որակել «մի տեսակ եկեղեցական օրենսգիրք»⁷:

«Գիրք թղթոցը» Հայ Եկեղեցու պաշտոնական գրությունների ժողովածուն է, որում ամփոփված վավերագրերի մեծ մասը կրոնա-դավանաբանական բնույթի է: Ենթադրվում է, որ նրա հիմնական մասը կազմվել է VII դարում՝ Կոմիտաս Ա Աղցեցի Կաթողիկոսի օրոք: Հետագայում նրան կցվել են այլ թղթեր, որոնց թիվը հասել է 98-ի: Ժամանակագրական կարգով դրանք ընդգրկում են V-XIII դարերը: «Գիրք թղթոցը» բացվում է Կոստանդնուպոլսի արքեպիսկոպոս Պրոկլի՝ Սահակ Ա Պարթև Կաթողիկոսին ուղղված թղթով, որի մեջ, դատապարտելով Նեստորին և նրա հետևորդներին, հեղինակը կոչ է անում զգուշանալ Հայաստանում նեստորականության տարածումից:

Վերջապես, հայ կանոնական իրավունքի գրավոր ամենամեծ աղբյուրը «Կանոնագիրք Հայոցն» է՝ բաղկացած 24 կանոնախմբերից, որը վաղ ֆեոդալական Հայաստանի անգուգական իրավաբանական և պատմական հուշարձանն է: Հայկական այդ յուրատեսակ "Corpus juris canonici"-ը կյանքի է կոչվել VIII դ. 20-ական թվականներին, Իսիդորոս Մերկատորի համանուն գործից շուրջ 100 տարի շուտ՝ իբրև նշանավոր գործիչ և Հայրապետ Հովհաննես Իմաստասեր Օձնեցու փայլուն մտքի արգասիք: Այն ունեցել է 12 դարերի անընդմեջ և լիարժեք կյանք: Օձնեցու հետևորդները շարունակեցին նրա գործը՝ հարըստացնելով Կանոնագիրքը նոր կանոնախմբերով, և XI դարում դրանց թիվը հասավ 40-ի: «Կանոնագիրք Հայոցը» անգնահատելի սկզբնաղբյուր է հատկապես հայ ընտանեկան և ժառանգական իրավունքի պատմության հետազոտման համար: Կանոնագրքի խմբագրումների թիվը այնքան շատ է, և դրանք ցրված են այնքան տարբեր «մատենադարաններում», որ հայ իրավունքի պատմության վաստակաշատ մասնագետ Խաչիկ Սամվելյանը կարծիք էր հայտնել, թե Կանոնագրքի գիտական հրատարակությունը մեկ մարդու և կարճ ժամանակվա գործ չի կարող լինել⁸: Բայց պրոֆ. Սամվելյանը ճիշտ էր մասամբ: Հայոց Կանոնագիրքը լույս տեսավ 1964 թ. Վազգեն Հակոբյանի տքնաջան աշխատասիրությամբ: Այդ գիտա-քննական բնագրի հրատարակումը լայն հնարավորություններ ստեղծեց հայագիտության մի շարք ճյուղերի հետագա զարգացման համար:

⁷ Վ. Բաստամյան, Մխիթար Գոշի Դարասարանագիրք Հայոց, Վաղարշապատ, 1880 թ., էջ 14:

⁸ Խ. Սամվելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1940 թ., էջ 53: